

В. Й. ДОВЖЕНОК

СЛОВ'ЯНИ НА ДУНАЇ

В жовтні 1963 р. в м. Будапешті відбулася IV робоча нарада Міжнародного семінару з слов'янської археології. Три попередніх наради проходили в Москві, Кракові і Брно. Перша була присвячена питанню про слов'янські племена додержавного періоду, друга — виникненню Польської держави і третя — Великоморавській державі. Тема наради в Будапешті — «Слов'яни на Дунаї». В її роботі взяли участь 26 вчених з 10 країн: Австрії, Болгарії, Германської Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Радянського Союзу, Угорщини, Федеративної Республіки Німеччини, Чехословаччини і Югославії.

Тема «Слов'яни на Дунаї» торкається дуже важливого за своїм історичним значенням і маловивченого явища. Проникнення слов'ян за Дунай і заселення ними Подунав'я і Балкан було подією, яка змінила карту середньовічної Європи і зумовила дальші шляхи історичного розвитку значної частини європейських держав. Тимчасом наші знання про ці події дуже недостатні. Нарада не могла ставити своїм завданням рішення всіх питань, зв'язаних з темою «Слов'яни на Дунаї». Метою наради було підвести підсумки того, що вже зроблено по цій темі і мобілізувати увагу вчених на дальшу розробку її.

На нараді було прочитано 23 доповіді.

Доповідь В. Й. Довженка (Київ) була присвячена питанням господарства і суспільного ладу слов'ян Подніпров'я в період заселення Подунав'я і Балкан. Можна вважати доведеною участь подніпровських слов'ян в заселенні Подунав'я. Вивчення їх господарства і суспільних відносин є важливим для розуміння передумов завоювання і успішного освоєння ними нових земель. В доповіді були представлені археологічні матеріали Подніпров'я середини і другої половини I тисячоліття н. е., які свідчать про досить високий рівень розвитку (у подніпровських слов'ян) землеробства, тваринництва, ремесла і обміну. Їх соціальні відношення в цей період характеризувалися розкладом первіснообщинного ладу, коли пануючою була територіальна община. Ці риси господарства і суспільних відносин подніпровські слов'яни перенесли і в Подунав'я.

Методам археологічного вивчення села у слов'янських народів присвятив свою доповідь В. Гензель (Варшава). Недостатня вивченість села на слов'янських землях не дає можливості правильно відтворити картину економіки і цивілізації тієї епохи, а без цього неможливо зрозуміти багато питань розглядуваної теми. Автор поставив ряд питань, на які треба шукати відповідей при вивченні села. Це — знаряддя і насіння, організація праці, демографічні дані, життєвий рівень населення, звичаї, зовнішній вигляд села і т. п. При рішенні їх, підкреслю-

вав автор, необхідно використати всі методи, що має тепер у своєму розпорядженні археологічна наука.

Більшість доповідей торкалася питань проникнення слов'ян за Дунай та освоєння ними нових територій.

П. Ваці (Будапешт) представив детальний аналіз відомостей писемних джерел про слов'ян в Подунав'ї і суміжних землях. На основі цього аналізу він прийшов до висновку, що слов'яни з'явилися по той бік Дунаю не раніше VI ст. Автор простежив найменування слов'ян по історичних джерелах. Письменники, які залишили свідчення про слов'ян, називали цей народ за найменуванням окремих племен, з якими їм доводилось мати справу або про яких вони чули. Звичайно це були найбільш активні племена, що виділялися серед споріднених з ними інших племен. Такими в різний час були венеди, анти, склав'яни. Остаточню ж спільну назву закріплюється за всіма племенами лише з появою загальноплемінного слов'янського об'єднання.

Про проникнення слов'ян за Дунай на підставі археологічних матеріалів, виявлених переважно на території Австрії, говорив Г. Мітша-Мірхейм (Відень). Цей процес відображають могильники з трупоспаленням, які включають кераміку пражського типу. Аналізуючи ці матеріали, автор приходять до висновку, що слов'яни з'явилися на території Австрії і Паннонії в кінці VI ст. В VII ст. вони проживають тут разом з залишками лангобардів і новим народом, що прийшов,— аварами. Після падіння аварської держави вони ввійшли до складу Франкського королівства. В IX ст. територія північно-східної Австрії, густо заселена слов'янським населенням, входить до складу Великоморавської держави. В X ст. тут з'являються угорці, що знайшло відображення в археологічних пам'ятках. В цей час, як видно з археологічного матеріалу, відбувається зближення слов'янської, угорської і німецької культур.

Відомою слов'янською пам'яткою в Паннонії є поселення біля с. Залавар. Йому була присвячена доповідь А. Шош (Будапешт). Поселення це являє собою залишки замка Мозабург, що був центром слов'янського так званого Блатенського князівства і резиденцією князя Прибіни. Замок було споруджено десь близько середини IX ст. Розкопки виявили дві базиліки, залишки укріплення та інші об'єкти. На території поселення знайдена слов'янська кераміка, яка наближається до південноморавської і відноситься до часу, що передує побудові замка. На деякій відстані від цього пункту виявлено слов'янський могильник VIII ст. Автор вважає, що територія по р. Зала, де знаходяться поселення і могильник, була заселена слов'янами ще в аварський час.

Слов'янські археологічні матеріали, що відбивають проникнення слов'ян в нижнє Подунав'я, були темою доповіді Г. Штефана (Бухарест). Зважаючи на свідчення візантійських авторів, слов'яни з'явилися тут в VI ст. До цього ж часу відносяться знахідки пальчастих фібул в Добруджі, аналогічних знайденим в слов'янських некрополях ікладах на інших територіях. Але знахідки слов'янських предметів в Добруджі, що відносяться до VI ст., незначні. Очевидно, в той час проникнення слов'ян в нижнє Подунав'я тільки почалося. Більш численними є археологічні матеріали слов'янської приналежності IX ст. і наступного часу. До них, зокрема, відносяться кілька безперечно слов'янських могильників з типовими для слов'ян обрядом та інвентарем.

Про проникнення слов'ян в Дакію говорив у своїй доповіді І. Нес-тор (Бухарест).

І. Корошец (Любляно) розповідав про ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки в північно-західній Югославії і в районі східних Альп. Найдавнішими слідами слов'ян на цій території треба вважати пальчасті фібули, відомі також в Паннонії, звідки, очевидно, вони й проникли. Є знахідки, що нагадують деякі предмети з Мартинівського кла-

ду на Подніпров'ї. Слов'янам належить могильник і святилище VII—VIII ст. на Птуєськи Граде, а також могильники катлахської культури, в яких зустрічаються антропоморфні і зооморфні фібули з гравіровкою або емаллю, лунниці та височноподібні кільця. Ці могильники поширені також і на території Австрії.

Дві доповіді торкалися розселення слов'ян в західному напрямку. Г. Янкун (Гетінген) говорив про західну межу слов'ян в північній Німеччині в епоху раннього середньовіччя. В писемних джерелах слов'яни вперше згадуються на цій території в кінці VIII ст. Археологічним свідченням наявності тут в цей час слов'ян є слов'янське городище біля оз. Ратцебург, де зустрічається слов'янська кераміка VIII ст. Слов'янські поселення IX ст. і наступного часу в північній Гальштінії численні. Розташовуються вони групами в місцях, зручних для землеробства. Є багато укріплених поселень, найдавніші з яких відносяться до VIII ст. На думку автора, в городищах сиділи слов'янські старшини, які панували над навколишніми жителями. Серед городищ найбільш значним було Ольденбургське. З побудовою Старого Любека на початку XI ст. воно втрачає своє значення. Любек став резиденцією слов'янських королів.

Про слов'янські пам'ятки в Тюрингії говорив у своїй доповіді П. Грімм (Берлін). Слов'яни з'явилися тут, на думку автора, можливо, в VII ст. в період послаблення Франкської держави. В опису IX ст. цього району позначено 18 замків. Їх розкопки дали велику кількість слов'янської кераміки, що свідчить про значну кількість слов'ян серед населення замків. В Тілледі, згадуваній в джерелах у X ст. як резиденції Оттона II, слов'янська кераміка переважає. Серед жител є напівземлянки стовпової конструкції з печами-кам'янками, близькі раннім слов'янським житлам Чехословаччини. Слов'янське населення, що жило тут, могло бути, на думку автора, вільним і залежним.

Подунав'я, як, очевидно, і жодна інша територія в Європі, було в середні віки місцем постійних стикань різних народів. Взаємовідносини і культурний взаємовплив цих народів становлять великий науковий інтерес. Особливу увагу на нараді було приділено питанням культурних взаємозв'язків слов'ян і угорців. Цим питанням було присвячено значну кількість доповідей, переважно угорських вчених.

Кочівники-угорці, прибувши в Паннонію, не зазнали долі авар або куманів. Причини цього слід шукати, на думку А. Барта (Будапешт), в угорсько-слов'янських відносинах, які розвивалися мирним шляхом. Угорці застали в Паннонії слов'янське князівство з центром в Залаварі. Вони мали щільний зв'язок з Великокоморавським князівством. Високорозвинена на той час слов'янська культура стала основою ранньофеодальної культури Угорщини. Особливо велике значення в історичній долі угорців мало запозичення ними у слов'ян землеробства. В X—XI ст. відбувався процес консолідації угорців і слов'ян, і на початку XI ст. джерела не знають самостійних слов'янських володінь на території раннього Угорського королівства. Обидва народи злилися.

Питанню про вплив слов'янського землеробства на цю галузь виробництва у угорців, за даними лінгвістики, було присвячено доповідь І. Баласса (Будапешт). Автор аналізує угорську землеробську термінологію і приходить до висновку про запозичення угорцями у слов'ян багатьох прийомів обробки ґрунту. Слов'янського походження є слова, що означають в угорській мові необроблене протягом ряду років поле, яке служить пасовиськом; поле, яке не обробляється тільки протягом одного року, тобто толоку або пар; передсадибну ділянку, корчування лісу. Завдання вчених — встановити, у яких слов'янських народів запозичили угорці ті чи інші прийоми землеробства.

Дві доповіді торкалися питання про угорсько-слов'янські співвідношення на підставі даних антропології. І. Немешкері (Будапешт) за-

гострив увагу в своїй доповіді на методичних питаннях палеоантропологічних досліджень слов'ян і угорців. В питаннях визначення етносу автор надає перевагу антропологічному матеріалу перед археологічним. На його думку, не можна твердити, що матеріальна культура відповідає певному етносу. Одна і та ж культура часто поширюється на різні народи. Керівною ознакою для визначення етносу або етнічних спільностей, як вважає автор, можуть бути антропологічні матеріали. Автор вивчив матеріали кількох могильників на території Угорщини і прийшов до висновку, що в перший період після приходу угорців в Паннонію існувало два типи могильників, в кожному з яких були поховання особливої антропологічної структури, що відповідає різноетнічним групам населення — слов'янам і угорцям. Пізніше до антропологічної структури, яка характеризувала місцеве слов'янське населення, поступово домішувалися угорські елементи.

До таких самих висновків щодо слов'яно-угорської інтеграції прийшов В. Кочка (Познань), який представив доповідь про археологічні і антропологічні співвідношення між угорцями і слов'янами. На початку X ст. угорці і слов'яни ховають померлих на різних кладовищах. Потім некрополі стають спільними, хоч кожна народність зберігає свої особливості ритуалу. До XI ст. угорці і слов'яни зливаються повністю: білобродівська культура в Паннонії є продуктом творчості обох народів. Аналіз антропологічного матеріалу, зокрема з могильника Керпуста, дозволяє твердити, що в XI ст. населення тут в біологічному відношенні було продуктом угорсько-слов'янської суміші. За антропологічними ознаками воно займало середнє місце між угорцями епохи переселення народів і слов'янами, які раніше заселяли цю територію.

У двох доповідях, присвячених культурним взаємозв'язкам народів Подунав'я, були розглянуті деякі предмети убору воїнів і знатних осіб. Мова йшла про пояси з бляшками, прикрашені зображеннями грифонів та вяззю. Кореляція цих знахідок і співставлення їх з іншими предметами та антропологічними даними дозволило автору висловити думку про їх угорське походження. Однак вони належали угорцям не арпадської епохи, а більш раннім, про яких згадується в руському літопису під ім'ям білих угрів. Знаходження цих предметів в аварських і слов'янських могильниках свідчить про мирні культурні взаємозв'язки різних народів, які заселяли Подунав'я. І. Дінес (Будапешт) в своїй доповіді приділив увагу поширенню поясів з бляшками X ст. Ареал їх охоплює багато країн Європи та Азії. Автор вважає ці пояси ознакою знатності та воїнських доблестей їх власників, а поширення поясів пов'язує з виникненням феодальних відносин.

Писемні джерела про угорсько-моравські відносини проаналізував Г. Гюрфі (Будапешт).

Великоморавському князівству та останнім археологічним відкриттям слов'янських пам'яток на його території були присвячені доповіді І. Поуліка (Брно) і А. Точека (Нітра). Автори доповіли про результати археологічних відкриттів в Мікульчицях та інших пунктах, які свідчать про високий рівень культури Великої Моравії. На їх думку, культурний процес угорців здійснювався під сильним впливом Великоморавського князівства.

Про цікаві матеріали, що відображають культурні взаємозв'язки слов'ян, авар і франків в західній частині Угорщини, доповів Г. Торок (Будапешт). Ці матеріали здобуті розкопками могильника в Сопронкохіді, датованого IX ст. В ритуалі поховань та супровідному матеріалі простежуються риси франкської, слов'янської та аварської культур. Автор на основі матеріалів могильника прийшов до висновку, що в західній частині Угорщини в IX ст. населення складалося з франків, слов'ян та авар, причому перші панували над іншими.

Велику увагу викликало повідомлення про результати розкопок резиденції болгарських царів у Тарново, яке зробив К. Миятів (Софія). Це — видатна пам'ятка середньовічної слов'янської культури на Подунав'ї. Тарново виникло в епоху другого Болгарського царства, в XIII ст. Воно знаходилося на стрімких скелях у вигибі р. Ятри. Будинки міських жителів розташовувалися біля підніжжя фортеці; царський палац, житла вельмож та кафедральний собор стояли на високому пагорбі. Розкопки розкрили тут комплекс замка. У відповідності до рельєфу місцевості будови розташовувалися на трьох терасах. Головний вхід знаходився в нижній північній стороні. Він вів у двір, оточений приміщеннями для сторожі. Тут же був басейн. У південній, підвищеній частині знаходився тронний зал і палацова церква. Зал уявляв собою тринефне велике приміщення з напівкруглою апсидою та колонадою. Підлога була вимощена глиняними плитками, стіни прикрашені мозаїкою та живописом. Церква, зв'язана з тронним залом, являла собою чотиристовпну, хрещату в плані будову з одним куполом, прикрашену мармуром та мозаїкою. Третьою частиною був господарський комплекс, що складався з винодавильні, пекарні, кухні та інших приміщень. Всі будови замка були оточені кам'яною стіною з чотирикутною баштою.

Питанню про те, як в археологічних матеріалах відбився культурний вплив слов'ян на давніх болгар, була присвячена доповідь С. Станчева (Софія).

Про відносини південних слов'ян в Долмації з місцевим римським населенням говорив І. Ковачевич (Белград). Автор дослідив вплив римських міст на поширення християнства серед сербів. Проникнення християнства до сербів почалося в VII ст. і продовжувалося до IX ст. Вогнищами християнізації були римські міста, де залишалось від римських часів місцеве християнське населення. Процес християнізації знаходився в безпосередній залежності від візантійського панування, його посилення вело до активізації християнства, занепад — до активізації язичества. Відображенням цього процесу є доля деяких християнських храмів, які то відбудовувалися, то занепадали.

Підводячи підсумки заслуханих доповідей, треба сказати, що поставлена на нараді тема «Слов'яни на Дунаї» була висвітлена досить різнобічно. З питань цієї теми повніше від інших висвітлено два: проникнення слов'ян за Дунай та угорсько-слов'янські відносини.

Всі доповідачі, які виступали по першому питанню, одностайні в тому, що проникнення слов'ян за Дунай почалося в VI ст. і продовжувалося довгий час. В основному це був мирний процес, хоч почався він з воєнних вторгнень. Слов'яни застали тут місцеве населення, з яким вони жили поруч, поступово змішуючись з ним.

Головний висновок з доповідей про угорсько-слов'янські відносини такий, що вони мали переважно мирний характер. Під час завоювання Паннонії угорці не знищили тут місцеве слов'янське населення; це підтверджується наявністю особливих слов'янських могильників X ст. Розташування цих могильників по сусідству з угорськими могильниками свідчить про мирне співіснування обох народностей в перший період після приходу угорців. Поява змішаних угорсько-слов'янських могильників відображує зближення цих народностей. І, нарешті, в XI ст. з'являються однотипні могильники, що поєднують у собі культурні та антропологічні риси в однаковій мірі слов'ян та угорців. Цим завершується процес інтеграції двох народів, що становить основу етногенеза сучасного угорського народу. На нараді не вдалося одержати відповідь на питання, чому історичний процес в Паннонії завершився асиміляцією слов'ян угорцями, а не навпаки, як це було в Нижньому Подунав'ї з болгарами. Можливо, тут мала значення кількісна перевага угорців над слов'янами. В доповідях наводилися свідчення арабських джерел,

згідно з якими у Паннонію прийшло близько 190 тис. угорців чоловічої статі, а місцевого слов'янського населення тут було близько 100 тис. чоловік.

В цілому треба сказати, що хоча не всі питання, що торкаються теми «Слов'яни на Дунаї», висвітлені на нараді однаковою мірою, поставлена тема була обговорена досить різнобічно. Нарада підвела підсумки наших знань по цій темі, вона сприятиме дальшій роботі по вивченню слов'ян в країнах Подунав'я та Балкан в період середньовіччя.

До програми наради входило також ознайомлення її учасників з станом археологічних досліджень в Угорщині. З цією метою для огляду археологічних пам'яток було організовано екскурсії на місця розкопок і в музеї. Учасники наради оглянули експозицію археологічних відділів Угорського національного музею, розкопки римського міста Аквінкума, яке було центром римських володінь в Паннонії, музеї та місця розкопок в Секешфехерварі, Вестпремі, Тигані, Кестхеї, Залаварі, Вишеграді та Естергомі. Повсюди спостерігалось, що робота в галузі археологічних досліджень, музейної справи та охорони пам'яток поставлена добре.

Археологія в Угорщині користується увагою з боку керівних органів і повагою серед населення. Значними науково-дослідними установами є Інститут археології Академії наук та Угорський національний музей. Вони керують всією науково-дослідною роботою в країні в галузі археології і спрямовують археологічні дослідження місцевих музеїв. Музеїв в Угорщині багато. Археологія є одним з основних видів їх діяльності, археологічні матеріали широко представлені в експозиційних залах. Багато провінціальних музеїв ведуть самостійні розкопки, а спеціалісти центральних археологічних установ допомагають їм. Археологічні розкопки цих музеїв фінансуються місцевими органами влади та господарськими організаціями. Населення тих міст і сіл, на території яких ведуться розкопки, жваво цікавиться їх результатами, надає допомогу археологічним експедиціям. Так, наприклад, члени сільськогосподарського кооперативу села Залавар, біля якого ведуться розкопки відомого замка Мозабург — центра слов'янського князівства IX ст. на Балотоні, проклали спеціальний брукований шлях через болото на острів, де знаходився замок.

В Угорщині приділяється велика увага охороні пам'яток культури і в тому числі археологічних пам'яток. Розкопані залишки давніх будівель старанно консервуються і реставруються. Великі роботи по консервації римських і середньовічних будівель були проведені в багатьох містах — Будапешті, Секешфехерварі, Вестпремі, Кестхеї, Залаварі, Вишеграді, Естергомі. В Будапешті, наприклад, при розкопках Аквінкума відкрито десятки приватних і громадських римських будівель, бруковані вулиці, залишки водогону та каналізації. Все це законсервовано таким чином, що по відтворених кварталах можна ходити і почувати себе дійсно в давньому римському місті.

Увага і піклування, якими в Угорщині користується археологія та пам'ятки культури, відображають, звичайно, культурний рівень народу та його любов до історії своєї країни. Але популярність археології є результатом великої роботи археологів та пропаганди археологічних та історичних знань в народі. Ми бачили велику кількість популярної археологічної літератури. В кожному музеї, який ми відвідали, є добре ілюстровані і красиво видані путівники. Археологи часто виступають перед населенням з лекціями і бесідами на археологічні теми.

На нараді обговорювалися організаційні питання. Проф. В. Гензель (Варшава) вніс пропозицію про організацію Міжнародного Конгресу з слов'янської археології. Цю пропозицію було підтримано і накреслено основні організаційні принципи Конгресу.

Конгрес має скликатися періодично через 5—10 років (це повинно бути уточнено) по черзі в країнах — членах Конгресу.

Членами Конгресу рекомендуються всі слов'янські країни, а також Австрія, Німецька Демократична Республіка, Румунія, Угорщина та Федеративна Республіка Німеччини, в яких провадяться дослідження в галузі слов'янської археології.

Між засіданнями Конгресу функціонують робочі наради з слов'янської археології як інституція Конгресу підготовчого характеру.

Почесним постійним президентом Конгресу рекомендовано акад. Б. О. Рибаківа. Робочий президент має обиратися з вчених тієї країни, де намічено чергове засідання Конгресу, на період підготовки та проведення цього засідання. З вчених кожної країни мають обиратися віце-президенти, як члени постійного робочого органу.

Нарада прийняла запрошення Польської Академії наук скликати перший конгрес у Варшаві в 1965 р.

В. И. ДОВЖЕНОК

СЛАВЯНЕ НА ДУНАЕ

Резюме

В октябрі 1963 г. в Будапеште проходило IV робоче совещание Международного постоянного семинара по славянской археологии. В его работе приняли участие 26 ученых из десяти стран Европы.

Целью совещания было подвести итоги всего, что было сделано в последнее время по теме «Славяне на Дунае», и мобилизовать внимание ученых на дальнейшую разработку этой важной темы.

Всего на совещании было прочитано 23 доклада, большинство из которых касалось вопросов проникновения славян за Дунай, освоения ими новых территорий, взаимоотношений славян с другими народами на Подунавье и Балканах. Доклад автора был посвящен вопросам хозяйства и общественного строя славян Поднепровья в период заселения Подунавья и Балкан. Все выступавшие были единодушны в том, что проникновение славян за Дунай началось в VI в., продолжалось длительное время и было преимущественно мирным процессом.

В программу совещания входило также ознакомление его участников с состоянием археологических исследований в Венгрии. С этой целью для осмотра археологических памятников были организованы экскурсии на места раскопок и в музеи.